

אוניברסיטת בר-אילן

לשכת רב הקמפוס

הפקולטה למדעי היהדות

דף שבועי

פרשת אחרי מות, תשס"ג
מספר 493מאת המרכז ללימודי יסוד ביהדות
ע"ש הלנה ופאול שולמן

על מהותה של מצוות שילוח השעיר לעזאזל

פרשת "אחרי מות" פותחת בהוראות לכוהן הגדול ביום הכיפורים¹ (ויק' טז, ה-י): ומאת עדת בני ישראל יקח שני-שעירי עזים... והעמיד אתם לפני ה' פתח אהל מועד, ונתן אהרן על שני השעירים גרלות, גורל אחד לה' וגורל אחד לעזאזל... והשעיר אשר עלה עליו הגורל לעזאזל, יעמד חי לפני ה' לכפר עליו, לשלח אתו לעזאזל המדברה. תיאור מפורט יותר של הטקס הקשור בשעירים אלה מופיע במסכת יומא במשנה ובגמרא. למקרא תיאורים אלה מתעוררת השאלה: מדוע דווקא הטקס המשונה הזה הוא שיכפר על חטאי ישראל? מדוע לא יספיקו לשם כך הווידוי והתפילה? התהיות שמעלה טקס זה הביאו חלק מן החכמים למנות מצווה זו בין המצוות השמעייות, שאין להן הסבר (יומא סז, ע"ב). להלן נדון בהצעות השונות שהוצעו להסברת מהותה של מצוות שילוח השעיר לעזאזל, בעזרת בירור משמעותה של המילה "עזאזל".²

1. על-פי פירוש אחד, המילה "עזאזל" מורכבת משתי מילים נפרדות: עז אזל, והוראתה: 'עז הולכת'. אמנם השורש אז"ל הוא ארמי, אך הוא מופיע גם בעברית המקראית (משלי כ, יד; איוב יד, יא). בהתאם לכך כונתה עז זו במשנה ביומא (ד, ב ועוד): "שעיר המשתלח", וכך גם עולה מתרגום השבעים (*apopompaios*; "השעיר המשתלח לחופשי") ומהוולגטה. באופן דומה פירש גם ראב"ע. על-פי זה, העז ההולכת משולחת אל המדבר.

הקושי בפירוש זה: כיצד יכול ביטוי אחד לשמש בו זמנית גם ככינוי לשעיר המשתלח וגם ככינוי למקום אליו הוא נשלח (פס' ח, י, כו)?

2. לפי פירוש אחר, 'עזאזל' הוא שם מקום - מקום שילוחו של השעיר. על-פי זה, עזאזל = ארץ גזרה, אזור של צוקים ונקיקים, ו"עז" פירושו קשה. כך ביומא סז, ע"ב; ספרא אחרי מות ב, ח ("למקום קשה שבהרים"); התרגום המיוחס ליונתן ("אַתָּר תקיף וקשה"³) ורש"י. יש המשערים שהמילה "עזאזל" גזורה מן המילה הערבית - עזאז - אדמה קשה (רס"ג, ר"י אבן ג'אנח ורד"ק

¹ לדעת מנחם בן-ישר ("פרשת 'אחרי מות' - האומנם פרשת יום הכיפורים?"), מפרות האילן, אוניברסיטת בר-אילן תשנ"ח, עמ' 336-338), יש להבחין בין ההוראות שניתנו לאהרן לשעתן ובין ההוראות לדורות: מלכתחילה בוצע הטקס הנזכר בויקרא ט"ז בהזדמנויות שונות שבהן נטמא המשכן, לאו דווקא ביום הכיפורים, ואילו לדורות נקבע יום הכיפורים בלבד כמועד הביצוע. כך גם מסתבר.

² בדרך כלל הפרידו הפרשנים בין משמעותה של המילה "עזאזל" ובין מהותו של טקס השילוח של העז. חזקוני כותב בפירושו לפסוק ח: "היינו סמאל, וכדי שלא יבטל קרבנם נותנים לו שוחד". בכיוון זה הלך גם ר' חיים בן-עטר, בעל "אור החיים". בעל "כלי יקר" סבור שבפרשתנו מתגלם המאבק בין יעקב ועשיו.

³ התרגום המיוחס ליונתן מוסיף גם את שם המקום: "בית חרורי" או "בית חרודי". לדעת א' ששון, מקום זה היה באזור מעלה אדומים. ראו מאמרו: "דרכו של השעיר המשתלח לאור מקורות תז"ל: עיון גיאוגרפי-היסטורי בשאלה פולחנית", מחקרי יהודה ושומרון, ה (תשנ"ו), עמ' 121-133.

ב"ספר השורשים"). על-פי זה, הכוונה במילה "עזאזל" היא לשמו של ההר שאליו היו מוליכים את השעיר, אלא שפירוש זה יש בו משום ניסיון ליישב את המילה "עזאזל" עם הנוהג הקיים בימי בית שני להוליך את השעיר לצוק ולדחפו לתהום.⁴ קושי נוסף: מההקבלה בין "גורל אחד לה'" ו"גורל אחד לעזאזל" (פס' ח) נראה, שאין מדובר בשם מקום, אלא בשמה של ישות כלשהי.

3. על-פי פירוש שלישי, הוראתה של המילה "עזאזל" היא: עזו אל, היינו: 'האל (שהוא אינו הקב"ה) הוא בעל הכוח'. על-פי השערה זו היה "כתוב" בנוסח הקדום "עזו אל", אך הוא שונה ל"עזאזל" בשיכול אותיות, כדי לטשטש את האופי הדמוני של מילה זו, שכן המקרא אינו מכיר במציאותם של אלים אחרים, ובוודאי שאינו מכנה אותם כ"אל".⁵ בעלי גישה זו מביאים כראיה את החומש השומרוני, שבו מופיעה הצורה **עזאזל**, וכן גם בטקסטים מקומראן (11QT 26:13; 4Q180: 7–8).

4. אולם נראה לנו שהפירוש הקרוב ביותר לפשוטו של מקרא הוא הפירוש הרואה ב'עזאזל' שם של שד.⁶ לפי פסוק ח בויקרא טז, אהרן מטיל גורלות **אחד לה' ואחד לעזאזל**. כמו כן, בויקרא י"ז, ז נאמר: "ולא יזבחו עוד את זבחייהם לשעירם אשר הם זנים אחריהם". היותו של המדבר מקום משכן השדים עולה גם מספר ישעיה (יש' יג, כא-כב; לד, יא-טו). בדרך זו יובן גם מדוע משוגרת העז אל המדבר.

שד בשם "עזאזל" או "עזאָל" אנו מוצאים בספרות הבתר-מקראית. בספר חנוך ובמקורות נוספים מסופר על **עזאָל**, אחד משְׁרֵי המלאכים שחמדו את בנות האדם (ראו בר' ו, ב, ד). עזאל היה שר מלאך הממונה בין השאר על הכישוף, על מעשי המלחמה ועל הזנות, והמלאך רפאל נצטווה להשליכו למדבר, כדי שיחיה בו תחת הסלעים עד יום הדין (ספר חנוך ח, א; ט, ו; י, ד-ו; יג, א-ב; נד, ה; נה, ד; סט, ב).⁷

יָזַכַר למסורת זו נמצא גם בספרות חז"ל (בבלי יומא סז, ע"ב): "תנא דבי רבי ישמעאל, עזאזל – לפי שמכפר על מעשה עזאזל ועזאל", המלאכים החוטאים שנפלו מן השמים. במדרשים אחרים (מדרש אבכיר; ילקוט שמעוני לבראשית רמז מד) עזאזל נזכר כמי שפיתה את הנשים וכמי שלימד אותן להתייפות ולהתקשט. לפי פרקי דרבי אליעזר מו, העז ניתנת לעזאזל = סמאָל כשוחד, על מנת שלא יקטרג על עם ישראל (ראו גם זוהר אחרי מות). כן נאמר שם: "גורלו של הקב"ה קרבן עולה, וגורלו של **עזאזל** שעיר חטאת". ישנו ניגוד בין העזים, הרומז למאבק כביכול בין השדים ובין ה'. התפיסה שהיו מטענינים על גבי השעיר את עוונות בני ישראל באה לידי ביטוי במשנה יומא (ו, ע"ד):⁸ "וכבש עושיין לו, מפני הבבליים שהיו מתלשין בשיערו; ואומרין לו, טול וצא, טול וצא". בדומה לכך סבר גם הרמב"ן:

כי היו עובדי אלוהים אחרים, הם המלאכים, עושים להם קרבנות... והנה התורה אסרה לגמרי קבלת אלוהותם וכל עבודה להם, אבל ציווה הקב"ה ביום הכיפורים שנשלח שעיר במדבר לשר המושל במקומות החורבן... ואין הכוונה בשעיר המשלח שיהיה קרבן מאתנו אליו חלילה, אבל שתהיה כוונתנו לעשות רצון בוראנו שציוונו בכך.⁹

⁴ ראו: ש' אחיטוב, "עזאזל", *אנציקלופדיה מקראית*, ו, ירושלים תשל"ב, טור 114.

⁵ ראו Jacqueline C.R. De Roo, "Was the Goat for Azazel Destined for the Wrath of G-d?", *Biblica* 81 (2000), pp. 233–242.

⁶ כך פרקי דרבי אליעזר מו; ראב"ע; רמב"ן; J. Milgrom, *Leviticus 1-16* (Anchor Bible), New York 1992, p. 1021.

⁷ למקורות נוספים ראו: R.D. Levy, *The Symbolism of the Azazel Goat*, Bethesda 1998; אסתר אשל, *האמונה בשדים בארץ ישראל בימי הבית השני* (עבודת דוקטור), ירושלים תשנ"ט. ראו עוד הערך "עזאזל" ב: K. Van der Toorn et al. (eds.), *Dictionary of Deities and Demons in the Bible²*, (DDD), Leiden–Grand Rapids 1999.

⁸ ראו גם בבלי יומא סז, ע"ב; משנה תענית ד, ח.

⁹ למהותם של השדים התייחס רמב"ן בפירושו לויק' יז, ז. ראו גם דברי ספורנו שם.

ראב"ע בפירושו לפסוק ח רומז לאפשרות שבעבר היה שד בשם "עזאזל",¹⁰ אך בפרשתנו נותר רק השם, שכן שדים נשארים בתודעה רק כצורת דיבור, הרבה אחרי שהפסיקו להאמין בהם. יש לציין, שהתורה אינה מתייחסת אל השעיר לעזאזל כקרבן. אילו כך היה, היינו מצפים שהעז תישחט, שדמה ייזרק ושיחולו עליה כל טקסי הטהרה.¹¹ נראה לנו אפוא שתכליתו של טקס השעיר לעזאזל היא פסיכולוגית ולא מיתית. המטרה היא לשכנע את בני ישראל שחטאיהם אכן יימחקו ולהרחיק מהם כל מחשבות זרות, על מנת שיכוונו את לבם אך ורק לתיקון מידותיהם וישעבדו את לבם לאביהם שבשמים.¹²

ד"ר מיכאל אביעוז
המחלקה לתנ"ך

¹⁰ "ואם יכולת להבין הסוד שהוא אחר מלת 'עזאזל' תדע סודו... ואני אגלה לך הסוד ברמז, בהיותך בן שלשים ושלש תדענו". סוד זה מגלה לנו רמב"ן: הכוונה היא לנאמר בויק' י"ז, ז: "ולא יזבחו עוד לשעירים", ושם מפרש ראב"ע: "הם השדים".

¹¹ ראו: י' קויפמן, **תולדות האמונה הישראלית**, ירושלים ותל-אביב תשכ"ד, כרך א, עמ' 571–572; צ' וינברג, **הקרבן בישראל על פי המקרא והמנהגים של העמים השכנים**, ירושלים תשמ"ז, עמ' 295; J. Hartley, *Leviticus* (Word Biblical Commentary), Waco, TX 1992, p. 238

¹² בעניין זה נראים לנו דברי וינברג (לעיל, הערה 11 עמ' 295): "הוא (=השעיר) אינו ממלא תפקיד כפרה, ועצם שליחותו אל המדבר אינה משחררת את החוטאים מאחריותם... ומסתבר שהשעיר משמש 'מכשיר תובלה' סמלי עבור חטאות בני ישראל למקום רחוק". ראב"ע בפירושו לויק' י"ז, ז כתב על השעירים: "כי כל מי שמבקש אותם ומאמין בהם, הוא זונה מתחת א-להיו, שיחשוב כי יש מי שייטיב או ירע חוץ מהשם הנכבד והנורא".